

Wprowadzenie

Celem książki jest pokazanie wkładu poszczególnych autorów i dzieł w kształtowanie polskiej terminologii i jej ewolucji na przestrzeni wieków. Prezentujemy wyniki prac nad *Słownikiem historycznym terminów gramatycznych* (SHTG) dostępnym online pod adresem: <https://shtg.uw.edu.pl/>¹.

Podstawę materiałową książki stanowią w większości terminy gramatyczne wyekscerpowane z tekstów źródłowych i włączone do SHTG². Uwzględniliśmy również jednostki leksykalne, które nie weszły do bazy słownika, ale pojawiły się w dziełach istotnych dla rozwoju polskiej nomenklatury językoznawczej.

Określenie *termin gramatyczny* rozumiemy bardzo szeroko. Wynika to przede wszystkim z braku stabilizacji w początkowych stadiach rozwoju polskiego nazewnictwa specjalistycznego. Bardzo często były to rozbudowane struktury nazewnicze (kalki terminów łacińskich) występujące

¹ Słownik jest wynikiem projektu realizowanego w latach 2018–2024 ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (NPRH), na podstawie umowy nr 0101/NPRH6/H11/85/2018 z dnia 18.05.2018 r.

² Lista dzieł będących podstawą SHTG znajduje się na stronie: <https://shtg.uw.edu.pl/book/all>. W pierwotnym projekcie wniosku założono ekscerpcję 93 pozycji (ostatecznie badaniami objęto ponad 100 dzieł). W czasie prac nad słownikiem lista źródeł uległa znacznym zmianom. Wynikało to z przewartościowania przydatności poszczególnych pozycji dla badań nad kształtowaniem się polskiej terminologii gramatycznej oraz z braku możliwości poszerzenia ekscerpcji. O ile posiadamy całościową wiedzę o polskiej terminologii gramatycznej w wiekach XV, XVI i XVII, to nie mamy kompletnych danych o terminologii polskiej w wiekach następnych – XVIII, XIX i XX, co wynika z ograniczonej liczby źródeł objętych ekscerpcją w stosunku do liczby wydanych ówczesnie dzieł gramatycznych.

w postaci wariantywnych form. Termin gramatyczny³ pojmujemy zatem jako wyraz lub wyrażenie użyte w znaczeniu specjalnym (nie w ogólnym) w opisie gramatyki (lub jej działów). Ze względu na genezę terminy dzielimy na zapożyczone (zapożyczenia wyrazowe, kalki semantyczne i kalki strukturalne, do tej grupy zalicza się też hybrydy i półkalki) oraz rodzime (derywaty semantyczne, morfologiczne i syntaktyczne) (np. Gajda 1990: 92–109, Starzec 1984: 73–75, 1986).

Niejednokrotnie odwołujemy się w książce (również w celach porównawczych) do rozprawy *Polska terminologia gramatyczna* Andrzeja Koronczewskiego. Jest to pierwsze i – jak dotąd – jedyne całościowe opracowanie historii polskiej terminologii gramatycznej. Nasza publikacja ma nieco inny charakter, nie jest próbą zastąpienia tego kompleksowego (choć w niektórych punktach już nieaktualnego) opisu, ale winna raczej służyć uzupełnieniu czy weryfikacji spostrzeżeń Koronczewskiego. Historię polskiej terminologii gramatycznej pragniemy pokazać poprzez pryzmat konkretnych dzieł, które odegrały wielką rolę w rozwoju polskiej terminologii. Z nich przejmowano terminy lub schematy nazwotwórcze. Chcemy ukazać ich znaczenie w kształtowaniu świadomości językowej, w tym potrzebę unarodowienia lub umiędzynarodowienia terminologii gramatycznej. Z tej perspektywy za najważniejsze dzieła uznajemy: gramatyki języka łacińskiego – dwujęzyczną Eliusza Donata (1542 i nast.) i Stanisława Konarskiego (1759 i nast.), gramatykę języka polskiego napisaną po niemiecku Macieja Gutthätera-Dobrackiego (1669) i gramatyki języka niemieckiego Johanna Christopha Gottscheda (1762 i nast.), podręczniki do nauki języka francuskiego – F.D. Duchênbillot (1699), Bartłomieja Kazimierza Malickiego (1700), Stanisława Nałęcz-Moszczeńskiego (1774) oraz gramatyki polskie – Walentego Szylarskiego (1770), Onufrego Kopczyńskiego (1778 i nast.), Antoniego Małeckiego (1863 i 1879), Adama Antoniego Kryńskiego (1897) i Stanisława Szobera (1923). Nie ograniczamy się zatem do gramatyk języka polskiego, ale uwzględniamy też popularne wówczas gramatyki języków obcych (łacińskiego, niemieckiego czy francuskiego).

Praca obejmuje dziewięć rozdziałów poświęconych twórcom i dziełom, których wpływ na kształtowanie się polskiej nomenklatury językoznawczej był ważny i zauważalny. Mimo że każda z części ma charakter autorski, to staraliśmy się, aby zostały przygotowane według tego samego schematu: na

³ Zamiennie – też ze względów stylistycznych – zamiast określenia *terminy* (gramatyczne) używa się *nazwy*, *nomina*, *jednostki nazewnicze*, *struktury nazewnicze*, *zestawienia terminologiczne*.

początku podane są ogólne informacje o dziele i okolicznościach jego powstania, zasadniczą część rozważań stanowi opis stosowanych przez autora terminów gramatycznych, w szczególności nowych terminów, na tle ówczesnej nomenklatury gramatycznej (polskiej i europejskiej). Zależało nam na pokazaniu wkładu poszczególnych autorów w kształtowanie się polskiej terminologii dotyczącej działów gramatyki, np. fonetyki, fleksji, słowotwórstwa i składni, oraz ortografii. Dzięki temu zabiegowi każdy rozdział jest niekąd samodzielny opracowaniem wybranego tematu, a równocześnie stanowi część dzieła o szerszym kontekście – egzemplifikuje kolejne stadium rozwoju systemu terminologicznego.

Wyjątkowy i odbiegający układem od pozostałych jest rozdział I, który poświęcono terminom występującym w łacińsko-polskich wydaniach gramatyki Donata. Cel rozdziału to pokazanie, jaki wpływ na polską nomenklaturę wywarła ta gramatyka oraz w jaki sposób obce terminy były transponowane do polszczyzny. Dzięki zestawieniu terminów polskich z dwujęzycznej gramatyki Donata i z gramatyk późniejszych możemy pokazać (co czynimy w kolejnych rozdziałach książki) jej niezaprzeczalny wpływ na polską terminologię językoznawczą.

Mamy nadzieję, że zaproponowany dobór materiału źródłowego pozwolił nam określić podstawy polskiej terminologii gramatycznej i pokazać dzieła, które miały decydujący wpływ na jej ewolucję. Ważnymi celami opracowania są również:

- przedstawienie najważniejszych etapów w procesie krystalizacji polskiej terminologii gramatycznej;
- weryfikacja dotychczasowych ustaleń na temat kształtowania się polskiej nomenklatury językoznawczej;
- określenie oddziaływania poszczególnych języków (przede wszystkim łacińskiego, niemieckiego, francuskiego) na terminologię polską;
- wskazanie wpływów poszczególnych twórców i dzieł na nazewnictwo występujące w innych gramatykach;
- przedstawienie sposobów adaptacji terminów obcych (głównie łacińskich i niemieckich) i typów neologizmów słowotwórczych w zależności od twórcy i czasu;
- pokazanie bogactwa, zmienności i wariantowości polskiej terminologii gramatycznej;
- prezentacja nieznanych i nieopisanych dotychczas nominacji.

Ze względów praktycznych w opracowaniu uwspółcześniona została pisownia terminów, w cytatach zachowano pisownię oryginalną (odstępstwem jest zapis *i/y* jako [j] i długiego */* jako *s*). Bibliografia podmiotowa

i przedmiotowa (oraz stosowane skróty) znajduje się na końcu książki. Jeśli chodzi o źródła, oddzielono gramatyki od słowników, a pozycje, które nie znalazły się w kanonie źródeł SHTG, wyróżniono czcionką pogrubioną. Stosowane skróty przyjęto za SHTG, abrewiacje dzieł spoza kanonu utworzono analogicznie na potrzeby książki.

*Wanda Decyk-Zięba
Izabela Stąpor*

Introduction

The aim of this book is to show the contribution of individual authors and works to the development of Polish grammatical terminology and its evolution over the centuries. We present the results of work on the *Historical Dictionary of Grammatical Terms* (SHTG), available online at <https://shtg.uw.edu.pl/>.¹

The material analyzed in the book consists mainly of grammatical terms excerpted from source texts and included in SHTG.² We have also included lexical units that were not added to the dictionary's database but appear in works important for the development of Polish linguistic nomenclature.

We understand the name *grammatical term* very broadly. The main reason for this is the lack of stability in the early stages of the development of Polish specialized nomenclature. Very often, such designations were elaborate naming structures (calques of Latin terms) occurring in variant forms.

¹ The dictionary is the result of a project carried out from 2018 to 2024 with funds awarded by the Ministry of Science and Higher Education under the National Program for the Development of the Humanities (NPRH), based on the agreement no. 0101/NPRH6/H11/85/2018 of May 18, 2018.

² For the list of works that form the basis of SHTG, see <http://shtg.uw.edu.pl/book/all>. The original draft proposal assumed the excerpting of 93 items (in the end, more than 100 works were included in the research). As the dictionary was developed, the list of sources changed considerably. This was due to the reevaluation of the usefulness of individual items for the study of the formation of Polish grammatical terminology and the inability to expand the excerpting. Even though we have comprehensive knowledge of Polish grammatical terminology used in the 15th, 16th and 17th centuries, we lack complete data on this terminology from the following period: the 18th, 19th and 20th centuries, which is due to the limited number of sources excerpted in relation to the number of grammatical works published during that time.

Thus, the grammatical term³ is understood here as a word or phrase used in a special (not general) sense in the description of grammar (or its branches). With regard to their origin, they are divided into borrowed terms (word borrowings, semantic calques and structural calques; this group also includes hybrid words and semicalques) and native terms (semantic, morphological and syntactic derivatives) (e.g., Gajda 1990: 92–109, Starzec 1984: 73–75, 1986).

Throughout the book, we repeatedly reference (including for comparative purposes) Andrzej Koronczewski's dissertation on Polish grammatical terminology—entitled *Polska terminologia gramatyczna*—which is the first and, so far, the only comprehensive study of its history. Our publication is of a slightly different nature since we do not attempt to replace this extensive (though in some places already outdated) description, but rather aim to supplement or verify Koronczewski's insights. We want to show the history of Polish grammatical terminology through the prism of specific works which influenced its development and from which terms or naming patterns were adopted. We wish to demonstrate their role in shaping language awareness, including the need to nationalize or internationalize grammatical terminology. We consider the following works to be the most important from this perspective: the grammars of the Latin language by Aelius Donatus (bilingual, 1542 and following editions) and Stanisław Konarski (1759 and following editions); the grammar of the Polish language written in German by Maciej Gutthäter-Dobrcki (1669); the grammars of the German language by Johann Christoph Gottsched (1762 and following editions); the textbooks on the French language by F. D. Duchênebillot (1699), Bartłomiej Kazimierz Malicki (1700), and Stanisław Nałęcz-Moszczeński (1774); and the grammars of the Polish language by Walenty Szyllarski (1770), Onufry Kopczyński (1778 and following editions), Antoni Małnecki (1863 and 1879), Adam Antoni Kryński (1897) and Stanisław Szober (1923). Thus, we do not limit ourselves to the grammars of the Polish language but also take into account the then-popular grammars of foreign languages (Latin, German and French).

The book consists of nine chapters devoted to the authors and works whose influence on the formation of Polish linguistic nomenclature was important and notable. Although each part is an individual work of the given researcher, we have tried to ensure that they followed the same structure, first giving the general information about the work and the circumstances

³ For stylistic reasons, the following designations are also used: *names*, *naming units*, *naming structures*, *terminological compounds*.

of its creation, and then describing the grammatical terms used by the author, especially new ones, in the context of the (Polish and European) grammatical nomenclature of the time. We sought to show the contribution of individual authors to the formation of Polish terminology relating to specific branches of grammar, for example, phonetics, inflection, word formation and syntax, as well as orthography. Consequently, each chapter is, in a way, a self-contained study of a given topic, but at the same time, it forms part of a work that has a broader context: it exemplifies the subsequent stages of development of the terminological system.

Unique and different in structure from the others is Chapter I, which is devoted to terms found in the Latin-Polish editions of Donatus's grammar. Its purpose is to demonstrate the influence of this grammar on Polish grammatical nomenclature and the ways in which foreign terms were adapted to Polish. By juxtaposing Polish terms from the bilingual edition of Donatus's grammar with those from later publications, we can show (which we do in subsequent chapters) the undeniable influence of the former work on Polish linguistic terminology.

We hope that the proposed selection of the source material allowed us to define the basis of Polish grammatical terminology and present the works that determined its evolution. Important objectives of the study also included:

- demonstrating the most important stages in the process of the clarification of Polish grammatical terminology
- verifying the previous findings on how Polish linguistic nomenclature was formed
- determining the influence of particular languages (primarily Latin, German and French) on Polish terminology
- indicating the influence of particular authors and works on nomenclature found in other grammars
- presenting ways of adapting foreign (mainly Latin and German) terms and types of word-formation neologisms depending on the creator and time
- showing the richness, variability and variant nature of Polish grammatical terminology
- presenting the previously unknown and undescribed designations.

For practical reasons, the spelling of terms has been modernized, with the original spelling retained only in quotations (the exception is the notation of *i/y* as [j] and long *f* as *s*). A bibliography of primary and secondary sources (and a list of abbreviations) can be found at the end of the book. In the case of primary sources, grammars have been separated from dictionaries, and

items not included in the canon of SHTG sources have been highlighted in bold. The abbreviations follow those used in SHTG; works not belonging to the canon have been abbreviated in an analogous way for the purposes of this book.

Wanda Decyk-Zięba
Izabela Stapor